

МИРЗО УЛУГБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

А. ХОЛБЕКОВ, С. НАЗАРҚОСИМОВ,
Б. БЕРДИЕВ, М. ЭРГАШЕВА

ЎЗБЕКИСТОНДА ИЖТИМОЙ ҲАЁТ ТРАНСФОРМАЦИЯСИ

МОНОГРАФИЯ

60,5(5У)
У-16

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

**А. ХОЛБЕКОВ, С. НАЗАРҚОСИМОВ,
Б. БЕРДИЕВ, М. ЭРГАШЕВА**

**ЎЗБЕКИСТОНДА ИЖТИМОЙ
ҲАЁТ ТРАНСФОРМАЦИЯСИ
МОНОГРАФИЯ**

**Тошкент
“KALEON PRESS”
2021**

УДК 60.5 (5Ў)

Ў-16

Холбеков А.Ж., Назарқосимов С.И., Бердиев Б., Эргашева М.
Ўзбекистонда ижтимоий ҳаёт трансформацияси. – Тошкент:
“KALEON PRESS”, 2021. – 252 б.

Мазкур монография мамлакатимизда ижтимоий ҳаётнинг ўзгаришлари (трансформацияси) жараёнларини социологик ўрганишга бағишланган. Унда жамият ижтимоий соҳасининг реал ҳолати ва динамикаси назарий ва амалий жиҳатдан таҳлил қилинган, шунингдек Ўзбекистонда аҳолининг табақалашуви хусусиятлари, бу жараёнларни оптималлаштириш масалаларига эътибор қаратилган. Монографияда мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида хотин-қизлар мавқеининг юксалиши тенденциялари таҳлиliga кенг ўрин ажратилган.

Китоб олий таълим муассасаларининг социология, ижтимоий иш таълим йўналишлари талабалари, магистрлари, тадқиқотчилар, ёш олимлар, шунингдек жамият ижтимоий ҳаёти муаммолари билан кизиқувчи кенг китобхонларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

И. Саифназаров, фалсафа фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

А. Умаров, социология фанлари доктори, профессор

Н. Алиқориев, иқтисод фанлари доктори, профессор

Н. Латипова, социология фанлари доктори, профессор

Ушбу монография Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ Илмий-техник кенгашининг 11-сонли баённомаси (2021 йил 26 ноябрь) қарори асосида нашрга тавсия этилган.

ISBN-978-9943-7890-6-7

© “KALEON PRESS”, 2021

СУЗБОШИ

XXI асрнинг учинчи ўн йиллигига келиб ижтимоий ҳаётнинг чуқур трансформациялашуви фуқаролар эҳтиёжларининг ўсиб бориши, турли ижтимоий институтлар фаолиятидаги туб ўзгаришлар билан ифодаланмоқда. Шу маънода ижтимоий соҳа тузилмавий жиҳатдан мураккаб сектор сифатида инсон омилини барқарор юзага чиқаришни талаб этмоқда. Бинобарин, мазкур соҳага оид концепциялар ва парадигмаларни таҳлил қилиш, унинг функционал омилларини таснифлаш, динамик ўзгаришларини социологик прогнозлашга бўлган зарурат долзарбланимоқда.

Жаҳонда ижтимоий соҳа модернизациясига кўмаклашувчи инновацион ёндашув ва дастурлар ишлаб чиқилмоқда. Охириги пайтларда ижтимоий ҳаётга сунъий онг, роботлаштириш, компьютерлаштириш каби янгиликлар шиддат билан кириб келаётганлигини айтиб ўтиш kifоя. Мазкур глобал ўзгаришлар жамият ижтимоий соҳасининг ҳозирги босқичида муҳим аҳамият касб этмоқда.

Янги Ўзбекистонда шахс ҳуқуқлари ва сиёсий эркинликларини таъминлаш асосида ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этиш вазифалари том маънода жамият ижтимоий ҳаёти модернизациясини талаб этади. Жамиятнинг ҳар томонлама ижтимоий-сиёсий ривожланиши, бир ҳолатдан бошқасига сифат жиҳатдан ўсиб ўтиши жараёнларини тадқиқ этиш бугунги куннинг долзарб муаммоларидандир.

Монографияда аввало жамият ижтимоий соҳасининг методологик муаммолари таҳлил қилинган. Табиийки, муаллифлар ижтимоий соҳа трансформациясининг бугунги кунда юз бераётган тенденцияларига эътибор қаратганлар. Тадқиқотнинг асосий мақсадларидан бири ижтимоий соҳа механизмини очиб беришдир. Хусусан, жамият ҳаётининг ижтимоий (социал) соҳаси тушунчаси талқинига алоҳида аҳамият қаратилади. Бунда ушбу тушунчанинг кенг ва тор маънодаги таърифи билан бирга, жамият социал соҳаси ва социал инфраструктураси таркибий элементлари кўрсатиб берилади. Бунда таълим, соғлиқни сақлаш, маданият, жамоат транспорти, савдо, алоқа тизимлари, турар жой-коммунал хўжалик, маиший хизмат, ижтимоий

таъминот, туризм, дам олиш ва спорт каби ижтимоий инфратузилма элементлари назарда тутилди.

Монографияда янги Ўзбекистонда ижтимоий соҳани ривожлантиришга қаратилган ислохотлар жараёнларига муҳим ўрин ажратилган. Бунда аҳоли турмуш даражасини ошириш, айниқса шаҳар ва қишлоқ ҳаётининг уйғунлашуви ижтимоий динамиканинг муҳим кўрсаткичи бўлаётганлиги ўз исботини топган. Монографиянинг муҳим қирраларидан бири унда ижтимоий соҳа динамикасининг прогнозига алоҳида ўрин ажратилганидир. Бу ўринда социологик тадқиқотлар натижалари таҳлили асосида ижтимоий ҳаёт тенденцияларига оид инновацион таклифлар берилган.

Монографияда стратификацион жараёнлар жамият ижтимоий ҳаётида юз бераётган муҳим тизимли ўзгаришлар кўрсаткичи сифатида ўз таҳлилини топган.

Монографияда мамлакатимиз аҳолисининг ярмини ташкил қиладиган хотин-қизлар ижтимоий ҳаёт модернизациясида алоҳида ўрин ва мавқега эга воқелик сифатида қараб чиқилган. Бугунги кунда хотин-қизлар ижтимоий фаоллигининг ошиши, уларнинг ижтимоий ва сиёсий ижтимоийлашуви, фаоллиги, уларнинг давлат ва жамият ҳаётидаги ўрни ва мавқеининг юксалиши мамлакатни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этишнинг муҳим омилidir.

Мазкур монография Ўзбекистонда жамият ижтимоий ҳаёти трансформациясига оид дастлабки тадқиқотлардан бири бўлганлиги боис, ҳурматли китобхонлардан у ҳақдаги ўз фикр-мулоҳазаларини Ўзбекистон Миллий университети Ижтимоий фанлар факультети социология кафедрасига йўллашларини сўраймиз.

БИРИНЧИ БЎЛИМ

ЖАМИЯТ ИЖТИМОЙ ҲАЁТИ: МОҲИЯТ, РЕАЛЛИК ВА ДИНАМИКА

1. БОБ. ЖАМИЯТ ИЖТИМОЙ СОҲАСИНИНГ МЕТОДОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

1.1. Жамият ижтимоий соҳасининг назарий ва концептуал асослари

Ижтимоий соҳанинг концептуал асослари энг аввало бу борада илгари сурилган илмий ғоялар, концепциялар ва парадигмаларни қамраб олади. Жамият, унинг ижтимоий соҳаси, динамикаси ҳақидаги фикрлар кўплаб назарийчи социологлар томонидан ривожлантирилган. Бунда қарашлар одатда классик социологик назариялар – модернистик социологик назариялар – постмодернистик социологик назариялар кўринишида бўлиб, улар даврий ривожланиш натижасида ўз моҳиятини ўзгартириб борган¹.

Социологик назарияларда жамият ижтимоий соҳасининг таснифланиши мураккаблашиб бораётган социомаданий динамик жамият ҳолатини қандай ифодалаб беришига ҳам боғлиқдир. И.Пригожин ва И.Стенгерс бу борада қуйидаги фикрларни билдириб ўтади: “Инсоният жамияти, айниқса бугунги кунга келиб, бирмунча қисқа вақт масштабига эга бўла бормокда. Динамик мураккабликнинг ўсиб бориши (тош асрдан инсоният жамиятига қадар) билан биргаликда вақт ўқи ва эволюцион ритмларнинг ўрни ортиб бормокда”². Демак, маълум бир динамик мураккаблик ҳолатига эришган жамиятда мавжуд социал институтларнинг фаолияти натижасида юз бераётган воқеа ва ҳодисаларга илмий ёндашувлар янги парадигмаларни яратади.

Ҳозирги даврнинг машҳур социологларидан бири Р.Мертоннинг таъкидлашича, жамият қонунларига нисбатан ташкиллашган скептицизмнинг вужудга келиши, жамиятнинг ривожланиши чизикли

¹Қаранг: Ritzer G. Postmodern Social Theory. – McGraw-Hill Companies, 1997

²Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – С. 265

ва равон бўлиб, кишиларнинг ҳатти – ҳаракатини олдиндан айтиш ҳолати узок давом этган тақдирда вужудга келмаган бўларди¹.

Жамиятнинг динамик ривожланиб бориши ҳолатини ўзида акс эттирувчи назарияларни беш авлодга ажратиш мумкин бўлиб, бу назарияларга беш турдаги социологик парадигмалар мос келади: *Биринчиси* – эволюцион – чизикли назария ва унга мос келувчи позитивистик парадигма; *иккинчиси* – социал ҳодисаларнинг эҳтимолийлигига асосланган назария ва унга мос келувчи интерпретатив парадигма; *учинчиси* – жамият ривожланишини ноаник флуктуациялар (П. Сорокин), кучайган дифференциация (Г. Парсонс) ва социал амбивалентлик каби жиҳатларни ўзида мужассамлаштирган назариялар ва уларга мувофиқ келувчи – интеграл парадигма; *тўртинчиси* – ўзида индивидуал рефлексивлик ва институционаллик каби жиҳатларни мужассамлаштирган замонавий жамиятни таҳлил этувчи назария ва унга мувофиқ келувчи рефлексив парадигма².

Ҳозирги кунда жамиятнинг структураси ва унинг таракқиёти масаласини ёритишга қаратилган назарияларнинг бешинчи авлоди шаклланган бўлиб, уларнинг қуйидаги классификациясини келтириш мумкин: а) конфликтологик ёндашув; б) социал дифференциация ёндашуви; тармоқ назарияси (Р.Берт); с) жамиятнинг атомистик назарияси; д) символик интеракционизм; е) диалектик парадигма; ф) индивидуализм ва холизм.

Шунингдек, жамиятнинг тузилиши, унинг таракқиёти ва ривожланиши ҳақидаги ғоялар, назариялар ва концепциялар *формацион* ва *цивилизацион* ёндашувлар асосида ривожланганлигини кузатиш мумкин.

Формацион ёндашув асосий эътиборни жамиятнинг тарихий таракқиёти жараёнини бир қатор босқичлар билан белгилаган ҳолда уни маълум бир кетма – кетлик асосида ибтидоий, кулдордик, феодализм, капитализм каби босқичларга қаратади.

Цивилизацион ёндашув тарафдорлари эса жамият таракқиётини маълум бир метафора асосида изоҳлашга интилишган. Цивилизацион

¹ Мерлон Р. Наука и социальный порядок. – Личность. Культура. Общество. 2000. Т. II. Вып. 2. – С. 165-166

² Кравченко С.А. Развитие социологической теории в начале третьего тысячелетия: по материалам международных конгрессов и конференций / С.А. Кравченко // Гуманитарный ежегодник. №7 / Отв. ред. Ю.Г. Водков. – Ростов н/Д: Социально-гуманитарные знания, 2008. – С. 110-128

ёндашувга кўра, жамият тараққиёти вужудга келиш, ривожланиш ва таназзул каби босқичлардан иборат бўлади.

Жамиятнинг унинг ижтимоий соҳаси ривожини ҳақидаги ғоялар О.Конт номи билан боғлиқдир. Айнан О.Конт социология фанига асос солиш билан бирга социодинамика йўналишининг ҳам тамал тошини қўйган олимдир. Унинг изланишлари натижасида “статика” ва “динамика” каби категориялар фундаментал хусусият касб этди.

Социал статика асосий эътиборни бир томондан жамият структурасини бир бутун ҳолда анатомик таҳлил қилишга қаратса, иккинчи томондан жамият институтлари, қатламлари ва таркибий қисмларини вужудга келтирувчи элементларнинг ўзаро алоқадорлигига қаратади. Социал динамика эса жамиятнинг маълум бир эволюцион кетма – кетлик ва босқичлар асосида ўзгаришларида ўз ифодасини топади. Социал статика жамиятдаги тартибни ифодаласа, социал статика тартибидинамика ривожланишини англатади. Контнинг таъкидлашича, умумий маънода тараққиёт - бу тартибнинг ривожланишидир.

Агарда ижтимоий ҳаётнинг тартиби ва тараққиёти унинг ижтимоий соҳасида айниқса яққол акс этишини эътиборга олсак, тадқиқотимиз мақсадидан келиб чиққан ҳолда ижтимоий соҳа тушунчаси ва унинг концептуал асосларига батафсилроқ тўхталишга тўғри келади.

Аввало, ижтимоий соҳа тушунчасини таърифлашга доир бир қатор ёндашувлар мавжудлигини айтиб ўтиш жоиздир.

Биринчи ёндашув ижтимоий соҳани йирик ижтимоий гуруҳлар, яъни синфлар, миллатлар ва халқларнинг мажмуаси сифатида тушунади ва бу тасаввур жамият ҳаётининг моҳиятини оддийгина локал социал тузилмаларнинг мажмуаси сифатида тушунишдан фарқланади¹. Хусусан, М.В.Лашиннинг таъкидлашича, ижтимоий соҳа ўзида конкрет жамиятни ташкил этувчи барча ижтимоий гуруҳлар орасидаги барча алоқадорликларни, ўзгариш ва ривожланиш жараёнларини камраб олади. Ижтимоий соҳани бу тарзда шарҳлаш ўз таркибига у ёки бу синфлар, социал қатламлар, интеллектуал гуруҳлар,

¹Барулин В.С. Диалектика сфер общественной жизни. – М. Изд-во Моск. ун-та, 1982

миллат ва халкларни камраб олувчи жамиятнинг социал структураси тушунчасига мос келади.

Лекин бошқа жамиятшунос олим А.К.Уледовнинг таъкидлашича, ижтимоий фаолиятнинг майдони бўлиб бутун бир жамият, унинг барча соҳалари ҳисобланади¹.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, жамият ҳаётининг ҳар бир соҳаси бир-биридан фарқли равишда шаклланган ҳолда жамият мавжудлигини таъминлаш мақсадида ўзига хос функцияларни бажаради. Хусусан, жамиятнинг социал структураси жамияттии фақат ўзаро алоқадорликка эга бўлган турли ижтимоий гуруҳларга ажратишни қайд этади. Шундай экан, у ёки бу инсонлар жамоаси ҳар қандай “майдон”да ва ҳар қандай соҳа доирасида ўз фаолигини намоён эта олиши мумкин. Бироқ, ҳар бир ҳолатда бу фаолиятнинг функцияси турлича намоён бўлади.

Иккинчи ёндашувни асосан иқтисодчи олимлар қарашларида кўрамиз. Бу каби мутахассислар ўз таҳлил жараёнида “ижтимоий соҳа” категориясидан фаол тарзда фойдаланган ҳолда, уни ишлаб чиқариш эмас, балки фақат хизмат кўрсатиш соҳаси сифатида кўрсатишади². Масалан, М.С.Касимова ижтимоий соҳа тушунчасига таъриф беришда асосий таянч сифатида шахсий эҳтиёжлар категориясини олади. “Ижтимоий соҳа – деб ёзади олима – у ёки бу тарзда фуқаролар, ишчиларнинг эҳтиёжларини қондиришга қаратилган мақсад асосида ҳаракатга келтирилган халқ ҳўжалиги соҳаларининг мажмуаси бўлиб, жамият томонидан ажратилган воситалардан ўзларининг эҳтиёжлари учун маълум бир миқдордаги даромадларни олишади”³. Фикримизча, ижтимоий соҳани бундай изоҳлаш унинг улкан социал диапазонини торайтириб қўяди.

Учинчи ёндашув тарафдорлари ижтимоий соҳани жамиятнинг сиёсий ва иқтисодий соҳалари оралигидаги бир бўғин сифатида олиб қарашади. Бироқ, бу ҳолатда социумнинг функциялари сиёсий ва иқтисодий соҳаларнинг функциялари билан қоришиб кетади. Масалан, Г.М.Кацнинг таъкидлашича, ижтимоий соҳа турли воқеа ва ҳодисалар доираси ҳисобланиб, бу доира бир гуруҳ кишиларнинг ҳаётнинг турли

¹Уледов А.К. Духовная жизнь общества. – М., 1980. – С. 52

²Руттайёв В.М. Социальная сфера: проблемы планирования. – М., 1989

³Касимова М.С. Новые подходы к исследованию социальной сферы // Вестник Москва ун-та Сер. 6 Экономика. - 1993. – № 4. – С. 51

кўринишлари – иқтисодиёт, сиёсат, оила, ахлоқ, маданият доирасидаги фаолияти, ўзаро алоқадорлиги ва кишиларнинг инкирозни бошдан кечиришлари қабиларни қамраб олади¹. Бу ёндашувда кўриниб турибдики, ижтимоий соҳа жамият ҳаётининг алоҳида соҳаси сифатида эмас, балки бошқа соҳаларнинг бир йиғиндиси сифатида олиб қаралади.

Туртинчи ёндашув вакиллари ижтимоий соҳани социал субъектлар ўзаро алоқадорлигининг мажмуаси сифатида олиб қараган ҳолда, уни социал такрор ишлаб чиқариш жараёни билан бараварлаштирадilar. Хусусан, С.А.Шавелнинг фикрича, ижтимоий соҳа кундалик ҳаётни такрор ишлаб чиқариш, инсоннинг шахс сифатида ўзини намоён этиши ва ривожланишининг социал фазосидир².

Кўриниб турибдики, юқоридаги ёндашувларнинг барчасида бир ёқлама қарашлар бўлиб, уларга синтетик ва универсал хулосалар етишмайди. Шу ўринда кенгроқ маънодаги методологик таянч ёндашувларга назар солиш ўринлидир. Академик Т.А.Заславская юқорида келтирилган ёндашувларни умумлаштирган ҳолда, уларни икки йирик изоҳ кўринишига олиб келади. Биринчи изоҳга кўра, ижтимоий соҳа социумнинг остки тизими (подсистема) бўлиб, у кишиларнинг маънавий ва интеллектуал ривожланиши, сифатли ҳаёт кечиришлари учун зарур бўлган такрор ишлаб чиқаришни таъминлайди. Иккинчи изоҳга кўра, жамиятнинг социал структураси уни шакллантирувчи турли ҳил гуруҳлар, жамаолар ва қатламлар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик тизимидир³. Бу ерда Т.А.Заславская ижтимоий соҳани жамиятнинг бошқа таркибий қисмлари, яъни сиёсий, иқтисодий ва маданий соҳалар билан тенг ҳуқуқли сифатидаги жиҳатига эмас, балки “бу соҳаларнинг ўзига хос тарзда очиклиги, бир - бирига ўтиб туриш жиҳати”га эътиборни қаратади. Бу фикрга асосланадиган бўлсак, ижтимоий соҳа бир бутун, мустақил соҳа сифатида жамиятнинг ост тизими (кичик тизими) сифатида бошқа соҳаларнинг социал функцияларини бажаришга хизмат қилади, холос. Кўринадикки, масаланинг туб моҳияти масаласи очиклигича қолади.

¹Кац М.Г. Методологические проблемы изучения социальной сферы жизни общества: Автореф. дис. доктора филос. наук. – М., 1988. – 39 с.

²Шавель С.А. Социальная сфера общества и личность. – Минск: Наука и техника, 1988. – С.8.

³Заславская Т.А. Социальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Дело, 2003. С.148.

Ягона ёндашувни конструкциялаш максатида бироз тарихга кайтиб, шуни таъкидлаш зарурки, аксарият файласуф олимлар ўз вақтида социал ҳаётнинг тузилиши муаммосини таҳлил қилган ҳолда, социал борлиқнинг турли хил моделларини таклиф этганлар. Хусусан, XVII асрдан бошлаб табиий фанларнинг ривожланиши натижасида жамият тизимли тадқиқот объектига айланди. Масалан, немис файласуфи Гегелнинг фикрича, социал борлиқнинг умумий манзарасида барча асослар – маънавийлик ва моддийлик, динамиклик ва статиклик, объективлик ва субъективлик ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Шу каби универсал ғояларга таянган ҳолда Огюст Конт янги шаклланган социология фанининг асосига борлиқнинг ўзига хос феномени бўлган жамиятнинг ташкиллаштирувчи кучга айланиши мумкин бўлган социал тизим ғоясини қўйди. Унинг фикрича, социал жараёнларни жамиятнинг алоҳида элементлари ва бир бутун ижтимоий жараёнлар билан алоқадорликсиз тадқиқ этиш бирон бир мазмунга эга эмас¹.

Жамиятнинг тизимлилиги, конкрет бир бутунлик сифатидаги мавжудлиги ва ривожини социум ҳисобланар экан ва бу асос реаллик ўз ички қонунлари асосида ўзгариб борар экан, социал соҳа социал муносабатлар тизимини англатади. Шу маънода инсоният умумий таракқиётининг универсал қонуниятлари кишиларнинг социал ҳаётига ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Бу социал организм барча таркибий қисмларининг ўзаро алоқадорлиги асосида мукамаллашуви қўйи босқичдан бирмунча юқори ва мураккаб босқичларга кўтарилишини белгиловчи омилдир.

Жамият ҳаётига, унинг ижтимоий соҳасига бу каби ёндашувлар, айниқса социумни тизимли тадқиқ этишга уринишлар М.Вебер, Л.Визе, Э.Дюркгейм, К.Маркс, В.Парето, Г.Спенсер, социологик қарашларида ўз ифодасини топган бўлиб, улар бир бутунлик таркибидан маълум бир алоқадорликни, социалликни кўра билдилар. Уларнинг фикрига кўра, социал жараёнларда ўзига хос юқори тартиб, қонуният мавжуд бўлиб, бу тартибни социал жараёнларда иштирок этаётган бетакрор индивидуалликларнинг тушунишига асосланибгина изоҳлаб бўлмайди.

¹ Конт О. Дух позитивной философии. Слово о положительном мышлении. Пер. с франц. Шапиро И. А.; Предисл. Ковалевского М. М. / Изд. 4-е. Серия "Из наследия мировой философской мысли" М. Книжный дом "ЛИБРОКОМ" 2016. - 80 с.

Шундан келиб чиқиб, К.Маркс ва Ф.Энгельс инсоният тарихий тараққиётини ўрганишда тамойилларини қўллашга ҳаракат қилишган. Уларнинг таълимотига кўра, социумнинг социал организм ва мақсадли ижтимоий тизим сифатида вужудга келиши ва ривожланиши жараёни ташқарида эмас, балки унинг ўзида амалга ошади. Ҳар қандай ижтимоий тузумнинг асоси мазкур жамиятдаги ишлаб чиқариш кучларининг ривожланганлиги, меҳнат тақсимоли характери, моддий бойликларнинг тақсимланиши ҳамда ишлаб чиқариш усулига боғлиқдир. Социал муносабатларнинг асосида синфлар ўртасидаги қарама - қаршилиқлар ётади¹.

Марксизм синфий назариясининг бир ёқламалигини кўрсатиб бера олган немис социологи М. Вебер фикрича, жамият ижтимоий соҳасининг ривожланишида фақатгина хусусий мулк кўринишида намоён бўлувчи иқтисодий омиллар асосий роль ўйнаб қолмасдан, балки сиёсий ва социал - психологик омиллар ҳамда социал стратификация муҳим ўринни эгаллайди. Бу ёндашув тизимли ўз даврида страгификацияни кўпқиррали ва кўпвариантли тадқиқотлар йўналишига айлантиришда муҳим аҳамият касб этди.

Француз социологи Э. Дюркгеймнинг жамият ҳақидаги қарашларининг асосини “социал бирдамлик” (solidarite) концепцияси ташкил этади. Унинг фикрича, социологиянинг асосий вазифаси социал интеграцияни вужудга келтирувчи социал ўзаро алоқадорлик механизмларини ўрганишдир. Бунда икки турдаги социал алоқадорлик устивор бўлиб, уларга “механик бирдамлик” ҳамда “органик бирдамлик”га эга бўлган жамиятлар мувофиқ келади.²

Инглиз социологи Г. Спенсер вақт интервалида жамият структуравий тузилиши жиҳатидан ривожланиб борар экан, ундаги социал ўзгаришлар функциялардаги ўзгаришлар билан боғлиқликда амалга ошади деб ҳисоблайди³.

Италиялик социолог В.Парето социумни доимо издан чиқиб турувчи ва ўзида барқарорликни тиклаб турувчи тизим сифатида олиб

¹ Маркс К. Экономические рукописи 1857–1861 гг. (Первоначальный вариант Копенгага). Пер. с нем. Ч. I. Изд. 3 – М.: ЛЕНАНД, 2015. – 592 с.

² Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Серия: Социо-Логос. - М.: Терра. 2008 – 400 с.

³ Спенсер Г. Основания социологии: Данные социологии. Индукция социологии. Пер. с англ. Серия: Из последних мировой социологии. Изд. стереотип. – М.: Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2016 – 440 с.

қарар экан, жамиятнинг бир – бирига ўзаро таъсир этиб турувчи таркибий қисмларининг ўзаро алоқадорлигини муҳим омил сифатида баҳолаган. Унинг фикрича, ижтимоий соҳанинг тузилиши иқтисодий соҳага қараганда мураккаб бўлиб, социал ҳаракатда бутун ижтимоий соҳани ҳаракатга келтириб турувчи ҳиссиётлар, хоҳиш-ирода ва гоҳларга эга бўлган одамлар иштирок этишади¹.

Демак, барқарорлик феномени жамиятни тизим сифатида тушуновчи социологик анъаналарни ривожлантиришга олиб келди. Шу тариқа, жамиятга нисбатан тизимли ёндашувлар социум ҳақидаги истиқболли моделларнинг ривожланишига туртки берди. Бу ўз навбатида жамиятнинг остки тизимлари, яъни соҳаларидаги ўзгаришларни ўрганиш, уларни бир-биридан ажратиш билан характерланади.

XX асрга келиб жамиятда юз берувчи мураккаб социал ҳодисаларни тушунтирувчи янги концепциялар, улар асосида эса фундаментал назариялар вужудга келди. Хусусан, жамият ҳақидаги умумий методологик концепциянинг яратилишига катта ҳисса қўшган олимлардан бири америкалик социолог Т.Парсонс ҳисобланади. Ўз олдига оламнинг социологик манзарасини яратиш мақсадини қўйган бу олим ҳар қандай ижтимоий тизимнинг структураси ва функциясини ифодаловчи жамият динамикасида социал субъектларнинг ўзаро алоқадорлигини социалликнинг моҳияти сифатида олиб қарайди.

Т.Парсонс ўз тадқиқотларида тўрт функционал тизимни: а) мақсадга эришиш; в) мослашиш (адаптив); с) интегратив; д) тартибни сақлашни социал институтларнинг мавжудлик шартлари деб ҳисоблайди. Биринчи функция социумнинг мақсадли кўрсатмаларга эришиши билан боғлиқ бўлиб, унга жамиятнинг сиёсий ташкилотлари тизими мувофиқ келади. Иккинчи функция эса социумни атроф-муҳитга мослаштириш ҳисобланиб, бу иқтисодий тизимга мувофиқ келади. Учинчи функция ички тартиб ва бир бутунликни таъминлашга қаратилган бўлиб, маданий тизимга мос келади. Тўртинчи функция эса социумдаги нормаларни унинг аъзолари томонидан ўзлаштирилишини ифодалаб, у

¹ Парето В. Компендиум по общей социологии. - М.: ВШЭ, 2008. - 512 с.

жамиятнинг маънавий тизими орқали амалга оширилади¹. Кўриниб турибдики, Т.Парсонс жамиятнинг алоҳида ижтимоий соҳасини ажратиб кўрсатмайди, балки уни социумнинг барча қатламларидаги муносабатларнинг социаллик тўқимаси сифатида талқин этади.

Тадқиқот мавзуси доирасида юқоридаги экскурседан келиб чиқиб, жамиятнинг ижтимоий ҳаётига структуравий “соҳа” асосида ёндашув муаммосига қайтамиз. Шунини қайд этиш жоизки, “соҳа” тушунчасининг ҳозирги вақтга қадар социологик моҳияти очиб берилмаган. Энциклопедия ва луғатларда юнонча сфера – “шар” маъносига асосланган ҳолда бу тушунча фаолият доирасини, бирор бир нарсанинг тарқалиш чегараси, муҳит, шарт – шароит, ижтимоий муҳит ёки таъсир каби маъноларни англатади².

Жамиятнинг соҳавий ёндашув асосида таҳлил этиш унинг ҳаёти турли томонларининг ўзаро алоқадорлигини мужжасамлаштирувчи ўзига хос структурасини очиб бериш ва шу асосда барча социал жараёнларни жамиятнинг бир бутун сифатида ривожланиши нуктан назаридан таҳлил этиш имконини беради.

Аслида ижтимоий соҳани ажратиб кўрсатиш жамият ҳақидаги илмий билимлар эҳтиёжи билан боғлиқдир. Зеро, у реал воқеликдаги энг муҳим муносабатлар ва алоқадорликларни ўзида мужжасамлаштиради. Бошқача айтганда, бу категория ортида ижтимоий тажрибанинг ривожланиши жараёни ётади.

МДХ мамлакатларида ижтимоий соҳани назарий таҳлил этишга доир дастлабки уринишлар ўтган асрнинг 80-йиллари бошида В.С.Барулин, М.В.Лашин каби олимларнинг илмий ишларида кўринади. Бу соҳадаги кейинги ишланмалар С.И.Бразиллов, Н.И.Дряхлов, В.Н.Иванов, Г.М.Кац, Б.В.Князев, В.Н.Ковалев, В.Я.Нечяев, Г.И.Осадчий, В.З.Роговин, С.А.Шавель ва бошқа бир қатор олимларнинг номлари билан боғлиқдир.

“Ижтимоий соҳа” категориясига комплекс изоҳни Ю.Е.Волков берган бўлиб, унга кўра ижтимоий соҳа “жамиятнинг аззоси ҳисобланган ҳар бир шахснинг яшаш тарзи ва шарт-шароитини қамраб

¹ Система координаг действия и общая теория систем действия. Функциональная теория изменения. Понятие общества// Американская социологическая мысль. — М.: Изд. Международного ун-та бизнеса и управления, 1996 — С.462-525.

² Большой энциклопедический словарь/ Гл.ред. А.М.Прохоров. 2-е изд. — М.: Большая российская энциклопедия, 2001. — С.1168.

олувчи йирик социаталь тизим хисобланиб, бу тизимнинг вужудга келишидаги асосий омил социал муносабатлардир”¹. Муаллифнинг таъкидлашича, бу соҳада кишиларнинг эҳтиёж ва қизиқишлари бир бутун социумнинг қизиқиш ва эҳтиёжларига мувофиқ келади. Бундай таъриф нафақат назарий, балки амалий аҳамиятга эга. О.Грачевнинг фикрича, “ижтимоий соҳа” категорияси аҳолига бевосита хизмат кўрсатиш соҳалари – таълим, соғлиқни сақлаш, ижтимоий ҳимоя, маданият, жисмоний маданият, спорт ва бошқа шу қабиларнинг мажмуаси сифатида изоҳланади². Бунда ижтимоий соҳа инфраструктураси яъни ижтимоий инфраструктура объектлари томонидан амалга ошириладиган барча хизматлар ва ишларнинг мажмуаси сифатида изоҳланади.

Кўрганамиздек, юқорида келтирилган ёндашувларга ижтимоий соҳанинг у ёки бу жиҳатларини мутлақлаштириш ёки аксинча, эътиборга олмаслик хосдир. С.В.Бойко, К.М.Оганян ва Б.И. Каверинлар бундай бирёкламликни бартараф этиш истагидан келиб чиқиб “ижтимоий соҳа” категориясига таъриф беришда интегратив ёндашувни таклиф этишади ҳамда унинг таркибига социал структура, инфраструктура, бошқарув ва шахснинг ўзини-ўзи намоён этиши каби таркибий қисмларни киритишни таклиф этишадикки, бунда “ижтимоий соҳа ўзини ижтимоий инфраструктурада... шунингдек, индивидларнинг фаолияти, ўзаро мулоқоти, ўзаро алоқадорлиги ва қўшлаб социал алоқалари реал тарзда амалга ошадиган социал фазода намоён этади”³.

Бизнингча, ижтимоий соҳа ўзида мураккаб тузилмани намоён этиб, у ўзига социал структура, социал қизиқишлар, кадриятлар ва нормалар, бу инфраструктура элементларини боғловчи муносабатларни, шунингдек социал инфраструктура, ижтимоий бошқарув институтлари ва кишиларнинг яшаш тарзини камраб олади. Бундай ёндашув ижтимоий соҳанинг аввало иқтисодий соҳа билан, кейинги ўринларда эса сиёсий ва маънавий соҳалар билан ўзаро боғлиқлигини ифодалайди, чунки бу соҳаларнинг ривожини инсон

¹Волков Ю.Е. Социальные отношения и социальная сфера // Социологические исследования. – 2003. – №4. – С. 34-42

²Грачева О. Место социальной поддержки населения в региональной социальной политике: методологический аспект // Человек и труд – 2008. – №1. – С. 9-12

³Бойко С.В., Оганян К.М., Каверян Б.И. и др. Социально-антропологический анализ качества жизни. - Череповец: ИНЖЭКОН-Череповец, 2007. - С. 8.

имкониятларининг ошишига олиб келади. Ўз навбатида бу жараён инсон томонидан иқтисодиёт, маданият ва бошқа соҳаларнинг ривожлантирилишига олиб келади. Шунингдек, бундай комплекс ёндашувда ижтимоий соҳа сиёсий, иқтисодий ва маънавий муносабатларга таъсир кўрсатувчи фаол соҳа сифатида намоён бўлади. Бунда жамиятнинг барча ост тизимлари ижтимоий соҳа шаклланиши ва мажбуриги учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий соҳани таҳлил қилишда “ижтимоий соҳа сифати” тушунчасига ҳам алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир. Айнан, ижтимоий соҳа сифати унинг стратегик тараққиёт кўрсаткичи ҳисобланади. Бизга маълумки, ижтимоий соҳа сифати унда амал қилувчи функцияларга қараб белгиланади. Бунда учта асосий сифатий даражалар муҳим аҳамият касб этади: 1) куйи даража, устунлик қилувчи функция – ҳаёт учун кураш; 2) ўрта даража, бунда устунлик қилувчи функция – адаптация; 3) юқори даража, устунлик қилувчи функция – ўзини-ўзи намоён қилиш. Шунингдек, асосий бўлмаган ўтиш функциялари, яъни ижтимоий соҳанинг оралик сифатий даражалари ҳам мавжуд: ҳаёт учун кураш даражасидан адаптацияга ўтиш ва адаптациядан ривожланишга ўтиш ва б.¹

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, ижтимоий соҳа жамиятнинг бошқа соҳалари, хусусан ишлаб чиқариш соҳасидан фарқи инсоннинг восита эмас, балки мақсад мақомида бўлишидир. Айнан инсоннинг мақсад сифатидаги мақоми ижтимоий соҳани бошқа соҳалардан – сиёсий, ҳуқуқий, диний, ахлоқий соҳалардан ажратиб туради. Масалан, ахлоқ соҳасини олайлик. Гарчи, девиант хулқ-атвор эгаси бўлган банги ахлоқ соҳасида қораланишга лойиқ кўрилсада, ижтимоий соҳада у психотерапевтик, психокоррекцион ёрдамга муҳтож субъект деб қаралади. Иккинчи фарқли жиҳат шуки, ижтимоий соҳада инсон ўз эҳтиёжлари ва мойилликлари мажмуи билан бирга яхлит шахс сифатида қабул қилинади. Учинчи жиҳат шуки, ижтимоий соҳа инсон индивидуига уни ҳурмат ва эҳтиром қилиш қаратилганлиги билан характерланади. “Ҳамма нарса ишлаб чиқариш учун” – бу ишлаб чиқариш соҳасини ифодаласа, “Ҳамма нарса инсон учун” – ижтимоий соҳани ўзида акс эттиради.

¹Лавренкова И. П. Социальная политика и управление в социальной сфере: учебно-пособие. – Ульяновск: Ур ГТУ, 2009. - С.5.

XXI асрнинг бошларида кўплаб социологик назариялар глобаллашув таъсирида янги мазмунга эга бўла бошлади. Шиддат билан ривожланаётган жараёнлар жамият ҳақидаги классик ҳисобланган назарияларга ҳам муҳим ўзгартиришлар ва тўлдиришлар киритишни заруриятга айлантирди. Умуман олганда, глобаллашув ва инфор­мацион технологиялар инқилоби каби универсал жараёнларни таҳлил қилиш ва уларнинг таъсир доирасини англаб етиш жамият ҳақидаги социологик назарияларнинг методологик асосларини так­рор кўриб чиқишни талаб этмоқда. Замо­навий социологияда бу классик социологик назарияларни қайтадан кўриб чиқиш билан чамбарчас боғлиқдир.

Шу ўринда аввало шунини таъкидлаш керакки, за­мо­навий социологик назариялар доирасида методологик тадқиқотлар фунда­ментал характерга эга бўлиб, умумий бир жиҳат, яъни муаммоли вазиятни англаш ва келажақда юз бериши мумкин бўлган воқеа ва ҳодисаларни ташхислаш билан белгиланади. Айнан мана шу жиҳат *универсаллик тамойили* деб аталади. Универсализм ўз вақтида социологик тадқиқотлар асоси сифатида бутун классик ва постклассик босқичлар учун хос эди. Классик ва постклассик социология учун асосий таҳлил объекти ривожланишнинг у ёки бу босқичида турган алоҳида ва чекланган жамият ҳисобланар эди. Кенг миқёсли жараёнларни бошдан кечираётган жамиятдаги барча жараёнлар бир хил фунда­ментал хусусиятларга эга бўлиши лозим эди. Бунда социал-тарихий жараёнларни универал тушуниш андозаси сифатида ғарб жамияти ва “шимолий атлантика макони”да юз берадиган ўзгаришлар оли­нар эди. Қисқача қилиб айтганда, универсализм асосан ғарб жамиятлари ва давлатларининг вужудга келиши ва ривожланиши жараёнининг концептуализациясига асосланар эди (социал эволюционизм ва кейинчалик социал модернизм назарияси ғоялари).

XXI аср бошига келиб вазият тубдан ўзгарди. Бугунги кунда социологиядаги илмий тасаввурлар ва тадқиқотлар глобаллашув ғояси билан боғлиқдир. “Глобал социология – деб ёзади Тернборн, - универсализмдан шу асосга кўра фарқланадики, у барча учун умумий деб ҳисобланадиган эҳтимолли ғояга эмас, балки, глобал вариативлик,

алокадорлик ва интеркоммуникацияга асосланади”¹. Дарҳақиқат, глобал социологияда дунё инсониятнинг шунчаки эволюцияси ва модернизацияси эмас, балки ўзаро алокадорликка эга турли хил социал ва маданий тизимларнинг структуравий мажмуаси сифатида тушунилади.

Глобал социология шу маънода жамиятнинг миллийлиги ва “шимолий атлантика макони” билангина чекланмай, улкан глобал социал макон тенденциясига эътиборни қаратади. Айтиш мумкинки, замонавий социологияда универсализм принциpidан глобализм принципи томон методологик силжиш юз бермоқда.

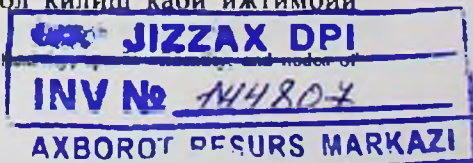
Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, XXI аср социология фани диққат марказида бўлиб келаётган жамият, унинг структураси, айниқса ижтимоий соҳа ва унинг ривожланиш механизмларини ўрганиш янги концепциялар, ёндашувлар ва назариялар асосида истикболга эришади. Бугунги дунёнинг ўзгарувчанлиги унда кечаётган социал муносабат ва жараёнларнинг глобализация ходисаси босими остида ўзгариши, жамиятларнинг ўз локаллигини йўқотаётганлиги ва энг асосийси – биз яшаётган жамиятнинг трансформациялашуви билан боғлиқдир.

Хуллас, жамиятнинг ижтимоий соҳасига оид тадқиқотлар ўз моҳиятига кўра бевосита жамиятни тадқиқ этиш билан боғлиқдир. Зеро, ижтимоий соҳасоциумнинг ядроси ва ўзаги ҳисобланади. Айнан мана шу ядро жамиятнинг мавжудлигини, яшаш давомийлигини, ўзгарувчанлиги ва тараққиётини белгилаб беради.

Юқорида биз ижтимоий соҳа тушунчаси ҳақида фикр юритдик, улар асосида ижтимоий соҳани тадқиқот *объект* сифатида олиб қараб, қўйидаги мулоҳазаларни келтираимиз:

Биринчидан, “ижтимоий соҳа”ни категория сифатида киритиш жамиятни бир бутунлик сифатида олиб қараш нуқтаи назарининг ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Бунда ижтимоий соҳа ўзаро таъсирлашаётган турли соҳаларнинг функциялари учун ўзаро тўлдирувчанлик функциясини ҳам бажариши муҳимдир. Масалан, жамиятнинг моддий-ишлаб чиқариш соҳаси аҳолининг моддий бойликларни яратиш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш каби ижтимоий

¹ Therborn G. At the birth of second century sociology: times of re- knowledge // Brit. J. of Sociology. 2000. Vol. 51. N 3. P. 50

заруриятдан келиб чиқади ва мана шу мақсадларга мос бўлган ижтимоий инфраструктурани шакллантиради. Ижтимоий соҳа ўзининг хусусий инфраструктурасига (уй-жой, соғлиқни саклаш, таълим муассасалари ва б.) асосланган ҳолда меҳнат ресурсларини такрор ишлаб чиқаради, у ёки бу социал субъектларнинг истеъмолчилик фаолиятини тартибга солади, уларнинг ижодий потенциалини амалга оширишлари, шахс сифатида намоён этишлари учун шарт- шароит яратади. Аналогик тарзда ижтимоий соҳани жамиятнинг бошқа соҳалари, жумладан, сиёсий, маънавий-маданий соҳалар билан функционал ўзаро алоқадорлигида ҳам кўриш мумкин.

Иккинчидан, ижтимоий соҳани жамият ҳаётининг бошқа соҳалари билан биргаликда олиб қараш эвристик самарадорликка эга бўлиб, бундай ёндашув асосида жамиятни тушуниш инсон, оила, гуруҳлар ва аҳолининг турли қатламлари томонидан такрор ишлаб чиқариш жараёнини ва унинг натижаларини бир бутун ҳолда баҳолашга, турли социал институтлар фаолиятининг самарадорлигини таҳлил қилишга ёрдам беради. Ниҳоят, ижтимоий соҳани фақат конкрет ўрганиш контекстида эмас, балки бошқа соҳалар билан ўзаро алоқадорлигида ҳам таҳлил этиш зарур. Ижтимоий соҳани кенг ижтимоий мазмунида тадқиқ этиш жамият ҳаётининг ижтимоий соҳасини ўрганиш жараёнини деталлаштиришга, ижтимоий соҳанинг ҳар бир элементининг аҳамиятини англашга, кишиларнинг ижтимоий ҳаётининг ички механизмларини очишга ёрдам беради.

Учинчидан, адабиётларда “ижтимоий соҳа”нинг синонимлари сифатида “жамиятнинг ижтимоий ҳаёти”, “социал фазо”, “социал майдон” каби тушунчалар қўлланилади. Бошқа категориялар сингари “ижтимоий соҳа” ҳам кўп маъноли жиҳатга эгадир. Бироқ, бу тушунчанинг моҳиятини ташкил этувчи барқарор ядро мавжуд бўлиб, бу унинг категориал мазмунини ифодалайди. Шу сабабли ижтимоий соҳанинг структурасини, мазмун ва моҳиятини ифодалашда тўпланган эмпирик ва назарий социологик материалларни ҳисобга олиш қатъий зарурият ҳисобланади.

Тўртинчидан, ишлаб чиқариш жамият ҳаётининг барча жабҳаларини ўз ичига олади ва ижтимоий соҳа тузилмалари, ижтимоий институтлар, ижтимоий норма ва қадриятларнинг конкрет ижтимоий-

иқтисодий тизим доирасида узлуксиз амал қилишида намоён бўлади. Мазкур таъриф балки ижтимоий соҳани ижтимоий жабҳалар мажмуи сифатидагина эмас, ижтимоий макон доирасида ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ва алоқалар тизими сифатида кўришга ҳам имкон беради. Шунинг учун ҳам мазкур тадқиқотда иқтисод ва ижтимоий соҳа ривожининг ўзаро алоқадорлигига бирмунча эътибор қаратиладигани, бу инсонларнинг икки хил характердаги – бир вақтнинг ўзида ҳам иқтисодий муносабатлар, ҳам ижтимоий муносабатлар субъекти сифатидаги хусусияти билан асосланади. Зеро, иқтисод ва ижтимоий соҳанинг ички бирлигини аниқлаш мазкур соҳалардаги муаммоларни ҳал этишда муҳим аҳамият касб этади. Чунки бундай ёндашув замонавий ижтимоий соҳа ривожининг бир томондан шарти ҳисобланса, бошқа томондан иқтисодий тараққиёт натижаси ва иқтисодий самарадорлик ва ижтимоий адолатнинг оптимал мутаносиблигига эришиш заруратини назарда тутлади.

Бешинчидан, замонавий жамиятда инсон капиталининг жамият ривожланишидаги ролининг ортиб бориши ва иқтисодий тараққиётнинг асосий мақсади бутун аҳоли ҳаёти даражасини ва сифатини оширишга қаратилишида яққол намоён бўлади. Чунки олдин иқтисодий тараққиётда моддий ишлаб чиқаришга алоҳида урғу берилган бўлса, ҳозирда инсонга муносиб ҳаёт тарзини таъминлайдиган шароитлар яратишга жиддий эътибор қаратилмоқда. Айнан шу сабабли инсон капитали сифатига таъсири ва иқтисодий жараёнларнинг ижтимоий барқарорлигини таъминловчи ижтимоий соҳа роли ва аҳамиятига эътибор ортимоқда. Шу нуқтаи назардан қараганда, инсон капиталини қайта ишлаб чиқиш - иқтисодий ва ижтимоий жараёнлар бирлиги, иқтисод ва ижтимоий соҳа тараққиёти натижаси бўлиб қолмоқда. Бироқ, бугунги кунда ижтимоий соҳадаги баъзи институционал чекловлар ҳам кузатилмоқда. Бундай ҳолат анъанавий тафаккур тарзи, амалга ошириладиган мақсадлар, ҳуқуқлар ва қафолатлар ўртасидаги номуносаблик, расмий ва норасмий норма ва қоидаларнинг ўзаро қарама-қаршилиги сабабли юзга келмоқда. Айнан шу муаммоли масалаларни ҳал этиш мақсадида мазкур тадқиқот ишида бир вақтнинг ўзида ҳам ижтимоий, ҳам иқтисодий мувозанатга эришиш, жамиятда узок муддатли ижтимоий барқарорликни қарор топтириш ва аҳолининг

ижтимоий ҳимояга муҳтож қатлами манфаатларини ҳимоялашга доир фикр-мулоҳазаларни ишлаб чиқишга алоҳида эътибор қаратамиз.

Олтинчидан, бугунги кун талабларидан келиб чиққан ҳолда ижтимоий соҳани бошқаришнинг концептуал асосларини ишлаб чиқиш, бошқарув органлари ва хўжалик субъектларининг эътиборини аҳолининг турмуш даражасини ва сифатини оширишга жалб қилиш муҳим масалалардан ҳисобланади. Шунинг билан бир қаторда, бугунги кунда аҳоли турмуш сифатини оширувчи интеграциялашган инновацион моделини ишлаб чиқиш, унинг ижтимоий соҳа ва сифатли ҳаётнинг таркибий қисмини ташкил қиладиган функционал комплекслар, уларнинг ўзаро алоқадорлигини шакллантиришга асосланадиган механизмини яратиш, бунда алоҳида функционал комплекслар элементлари ҳаракатини ва диққатини ижтимоий тузилмалар ривожига қаратиш ҳам долзарб муаммолар сирасига киради.

Еттинчидан, ижтимоий соҳа давлатнинг ижтимоий сиёсати асосида ривожланиб боради. Шунинг учун ҳам ижтимоий сиёсат моҳиятан субсидар масъулият тамойилининг амалга оширилиши, яъни ижтимоий давлатнинг сиёсий имкониятлари индивиднинг ўзи ва онласи олдидаги масъулиятини амалга ошириш билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Шунингдек, ижтимоий давлат моддий бойликларнинг тенг тақсимланишига эришишда муҳим субъект бўлиб қолаверади. Бундай ёндашув давлат ресурслари ҳисобига аҳолининг турмушини яхшилаш даражасини қўллаб-қувватлашга асосланади. Бироқ, биз ёлғиз бундай ёндашувларнинг ҳеч бири мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётини мустаҳкамлаш ва самарали ислоҳотларни амалга оширишга имкон беради деб ҳисобламаймиз. Аввало, барқарор иқтисодий тараққиёт оммавий ўрта синфнинг самарали фаолияти асосида амалга оширилади. Шу билан бирга, ҳозирги жаҳон иқтисодий инқирози даврида аҳолининг даромадини ошириш, янги иш жойларини яратиш, мустақил тадбиркорлик ва фуқароларнинг меҳнат фаолиятини яхшилаш ва фаоллигини ошириш, ойлик маошни қайта тақсимлаш ва уни назорат қилиб бориш, ижтимоий ёрдам, нафақа таъминоти, соғлиқни сақлаш, таълим соҳаларини ислоҳ қилиш муаммоли масалалардан бўлиб қолаверади.

Саккизинчидан, ижтимоий соҳада давлат, бизнес ва фуқаролик жамияти ўртасидаги ижтимоий ҳаражатларни амалга оширишда масъулият тақсимланиши механизми орқали институционал ўзгаришларнинг мазмун-моҳиятини очиб бериш мазкур соҳадаги аксарият муаммоли масалаларни ҳал қилиш имконини беради. Шунинг учун ҳам мазкур тадқиқотда ижтимоий соҳанинг институционал ўзгаришлари ижтимоий масъулият тизими орқали таҳлил этилган, бу ўз навбатида ҳукумат, бизнес ва ижтимоий институтларнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги ўрни, ҳамкорлик усулларини аниқлашга имкон беради.

Ижтимоий соҳани тадқиқотимизнинг *предмети* сифатида қараш масаласига келсак, аввало у жамиятдаги социал муносабатлар билан белгиланиб, унинг хилма-хиллиги унинг предметининг мураккаблашувига олиб келишини айтиб ўтиш зарур. Ижтимоий соҳанинг предмети кўйидаги бир қатор социал жараёнлар билан белгиланади:

- социал такрор ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этаётган кишилар ўртасидаги социал муносабатлар мураккаб жараён ҳисобланиб, кишилар бир-биридан нафақат жамиятда тутган мавқеи, иқтисодий ҳолати ёки даромад манбалари билан фаркланади, балки шахс сифатидаги ривожланиш даражаси, истеъмол қилиш структураси, ижтимоий онги, яшаш тарзи билан ҳам фаркланадилар;

- жамиятдаги тақсимловчи муносабатлар ва тақсимлаш жараёнлари, кишиларнинг истеъмолга қаратилган фаолияти, субъектларнинг социал такрор ишлаб чиқариш жараёни натижаларининг самарадорлиги, ижтимоий соҳанинг ҳолати ва динамикаси, аҳолининг социал хавфсизлиги ва ҳимояланганлиги даражаси уларнинг ривожланишининг интеграл кўрсаткичи эканлиги билан характерланади;

- ижтимоий бошқарувнинг ўзига хос ва умумий хусусиятлари, ижтимоий соҳа ривожланишининг қонуниятлари, социал реалликда қайд этилаётган аниқ социал муаммолар юз бериши кузатилаётган ҳодиса ва жараёнларни изоҳлаш имконини бериши, жамиятдаги турли ижтимоий гуруҳларнинг кизикишлари, интилишлари, кишилар томонидан ўз яшаш тарзига таъсир кўрсатаётган омиллар ва шарт-

шароитларни, шунингдек ўз шахсий ривожланиш истиқболлари ва имкониятларини англаш ва баҳолаш билан ҳам алоҳида ажралиб туради.

Бугунги кунда социологиянинг ижтимоий соҳага оид тармоқ йўналишларининг предметини аниқлашда тегишли йўналиш хусусиятларини инобатга олиш талаб этилади. Булар жумласига меҳнат, таълим, соғлиқни сақлаш, жисмоний маданият ва спорт социологияларини киритиш мумкин. Масалан, соғлиқни сақлаш социологияси тиббиёт ташкилотлари фаолиятидаги муаммолар, аҳолига тиббий ёрдам кўрсатиш соҳасидаги социал муносабатларни ўрганеди. Худди шу сингари турмуш социологияси ҳам кишиларнинг турмуш соҳасидаги фаолияти, ҳатти-ҳаракатлари ва улар орасида юз бераётган социал муносабатларни ўрганеди. Кўриб турганимиздек, бу йўналишларнинг ҳар бири субъектларнинг социал такрор ишлаб чиқариш жараёнидаги маълум бир жиҳатини ўрганишга эътиборни қаратади. Социал субъектларнинг бир бутун ҳаётий фаолиятини ўрганиш эса айнан ижтимоий соҳанинг предмет майдонини ташкил этади.

Фикримизча, ижтимоий соҳа предметини мутлоқ аниқликда белгилаш ва унинг бошқа соҳалар билан алоқа чегараларини қатъий таъминлашнинг нафақат имкони йўқ, балки бу илмий ҳақиқатга, шунингдек социал реалликда юз бераётган воқеа ва ҳодисалар моҳиятига ҳам мос келмайди. Назарий жиҳатдан ижтимоий соҳа предмети жамиятдаги мавжуд социал институтлар ва уларнинг ўзаро алоқадорлиги, социал ўзгаришлар ва динамик жараёнларни бир бутун ўрганишга қаратилгандир. Амалий жиҳатдан қараганда эса ижтимоий соҳанинг предмети ижтимоий соҳа структурасидаги таркибий қисмлар ва элементларни ўзаро алоқадорликда баҳолашни талаб этади. Масалан, аҳолини социал ҳимоя қилиш социал институт сифатида жамиятдаги социал ўзгаришларга таъсир кўрсатади. Бу социал институт жамиятнинг ижтимоий соҳасини модернизациялаш жараёнида социал хизмат кўрсатишни таъминлайди.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, ижтимоий соҳанинг предмети бир томондан унинг у ёки бу аспектини ташкил этса, иккинчи томондан социалликнинг соҳа сифатида вужудга келиши, ривожланиши,

жамиятнинг бошқа соҳалари, яъни иқтисодий, сиёсий ва маънавий соҳалари билан ўзаро алоқадорлигини ташкил этади¹.

Ҳозирги давр ижтимоий соҳа муаммоларини ўрганишдаги асосий заиф томон шундаки, асосий тушунчалар, яъни “ижтимоий соҳа”, “ижтимоий инфраструктура”, “социомаданий соҳа” атамаларини аниқлашда ва қўллашда чалқашликлар мавжуд. Аслида ижтимоий соҳа деганда инсонни яхлит ишлаб чиқариш соҳаси тушунилади. Унинг асосий элементлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: ижтимоий-меҳнат соҳаси, аҳолининг бандлигини таъминлаш соҳаси, таълим соҳаси, соғлиқни сақлаш соҳаси, ижтимоий-маиший соҳа, ижтимоий ва пенсия сугуртаси (таъминоти) соҳаси, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш соҳаси, ижтимоий-маданий соҳа, ёшлар билан ишлаш соҳаси, аҳолининг миграцияси соҳаси ва бошқалар шулар жумласидандир. Ижтимоий соҳанинг асосий функцияси шу маънода инсонни ишлаб чиқариш функцияси ҳисобланади.

Ижтимоий соҳа учун муайян функционал йўналганлик хос бўлишини ҳам таъкидлаш ўринлидир. Бу қуйи ижтимоий эҳтиёжларни қондириш юқори даражадаги эҳтиёжларни қондириш томон йўналганликда намоён бўлади. Бундай йўналганлик муайян жамиятда устиворлик қилувчи, яъни доминант функция бўйича унинг характерини баҳолаш мумкин. Ривожланаётган мамлакатларда оддий ишлаб чиқариш функцияси устунлик қилади, ижтимоий ўтиш даврида бўлган мамлакатларда – адаптацион, ривожланган мамлакатларда эса ривожлантирувчи функция устувор аҳамият касб этади.

1.2. Ижтимоий соҳа трансформациясининг замонавий тенденциялари

Ҳозирги даврда ижтимоий соҳани ривожлантириш фан ва техника соҳасидаги ютуқлар, замонавий технологияларни жорий этнш билан характерланмоқда. Жумладан, “билим капитали” тамойили асосида олимлар миллий иқтисодиётнинг ривожланиши кўп жиҳатдан инсоннинг интеллектуал капитали билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бу борада таълим, соғлиқни сақлаш, фан, экология ва даромадларнинг

¹ Албегова И. Ф., Албегов Ф. Г. Социология социальной сферы как инновационное направление современного социологического знания: состояние и проблемы развития // Социальные и гуманитарные знания. - 2016. Том 2. - № 2. - С. 117-121.

тақсимланиши каби омиллар муҳим роль ўйнайди деб ҳисоблайдилар. Табиийки, мазкур соҳалар фаолиятини моддий жиҳатдан таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар алоҳида аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам ўз пайтида мамлакатимизнинг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов “Энг кўп талаб қилинадиган ва энг кўп ўзини оқлайдиган сармоя – бу инсон капиталига йўналтирилган сармоядир”¹ деб таъкидлаган эди.

Олиб борган изланишлари асосида таниқли иқтисодчи олим Э. Лукас инсон капитали иқтисодий ўсишнинг “мотор”и деган хулосага келади². БМТ томонидан ишлаб чиқилган “Мишғиллик ривожланиш мақсадлари”да ҳам тиббий хизмат ҳамда таълим тизимининг ривожланишига алоҳида эътибор қаратилган. Хусусан, 2015 йил сентябрь ойида БМТ Ассемблеясининг 70-сессиясида Ўзбекистон томонидан тақдим этилган маърузада инсон тараққиётини ривожлантиришга доир мақсадлар кўрсатиб ўтилган. Унга кўра, “Ўзбекистон учун мақсад 2030 йилга бориб аҳоли даромади жаҳондаги ўртача даромаддан юқори бўлган давлатлар қаторига киришдир. Асосий эътибор қишлоқ аҳолиси яшаш шароитини яхшилаш, шаҳар ва қишлоқ ўртасидаги фарқни камайтиришга қаратилади”. Албатта, инсон капиталига яратилган шароитлар натижасида инсон тараққиётининг ривожлантирилиши долзарблик касб этади.

UNCTAD (БМТ Савдо ва Ривожланиш Конференцияси) маълумотларига кўра, 2030 йилгача БМТнинг Барқарор Ривожланиш мақсадларига эришишлари учун ривожланаётган мамлакатлар йилига 3,3 – 4,5 трлн. АҚШ доллари миқдорида (ижтимоий инфратузилма билан бирга таълим ва соғлиқни сақлаш) инфратузилмага инвестициялар жалб этиш зарур³. Дарҳақиқат, ҳозирги даврда ижтимоий соҳани ривожлантириш омиллари қаторида таълим, соғлиқни сақлаш ва илмий тадқиқотлар учун давлат томонидан йўналтириладиган маблағлар миқдори муҳим аҳамиятга эга.

¹ Каримов И. А. Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожидagi роли ва аҳамияти. 2014 йил 14-15 май кунларидаги халқаро конференциянинг очилишидаги маросимдаги нутқ. <http://press-service.uz>

² Lucas R. E. Jr. On the mechanics of economic development // Journal of Monetary Economics, Vol. 22, 3-42, 1988.

³ The World Investment Report 2016: Investor nationality. Policy challenges. United Nations Conference on Trade and Development.

Мамлакатимизда истиклолнинг дастлабки йилларидан бошлаб ижтимоий соҳани замон талаблари асосида ислоҳ этиш ва ривожлантириш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланди. Ўтган давр давомида фан, таълим, маданият ва спорт, мусиқа ва санъат йўналишларида аниқ йўналтирилган стратегия ҳаётга татбиқ этилди. Пировардида соҳа тубдан янгиланиб, ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва саркитлардан тўла халос этилди, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи мустаҳкам ташкилий-ҳуқуқий, моддий-техник базасига эга бўлган янги замонавий таълим муассасалари, спорт мажмуалари, маданият, театр ва кино муассасалари, мусиқа ва санъат мактаблари барпо этилди. Мамлакатимизда ижтимоий қўллаб-қувватлашга ва ҳимояга муҳтож фуқароларнинг манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилишга ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Энг аввало, булар иқтисодиётда банд бўлмаган меҳнатга лаёқатли аҳоли, шунингдек ижтимоий қўллаб-қувватлашга эҳтиёж сезадиган ва ишга жойлашишда қийинчиликларга дуч келаётган одамлардир. Шунингдек, педагоглар, врачлар бошқа ижтимоий соҳаларнинг ходимлари ва мутахассислари, кам таъминланган ва кўп болали оилалар, пенсионерлар ҳамда имконияти чекланган кишилар манфаатлари ҳимоя қилинмоқда. Булардан маълум бўладики, мамлакатимизда ижтимоий соҳада олиб борилаётган ишларнинг асосида инсонпарварлик тамойиллари устувор аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислом Каримов бошчилигида чорак аср давомида барпо этилган мустаҳкам давлатчилик пойдевори асосида Президент Шавкат Мирзиёев раҳбарлигида давлатимизни янада барқарор ва жадал суръатлар билан ривожлантириш учун мутлақо янгича стратегик ёндашув ва тамойиллар ишлаб чиқилди ва уни амалга ошириш чоралари кўрилмоқда. Ўзбекистонни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиш бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг 2018 йил бўйича давлат дастури доирасида олиб борилаётган ислохотлар самарасини янада ошириш, давлат ва жамият ривожини янги босқичга кўтариш, ҳаётнинг барча соҳаларини либераллаштириш, мамлакатимизни модернизация қилиш бўйича энг муҳим йўналишларни амалга ошириш мақсад қилиб белгиланган. Унга

кўра, Давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштириш, Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштириш, Ижтимоий соҳани ривожлантириш, Хавфсизлик, диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувликни таъминлаш ҳамда чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий ташқи сиёсат соҳасидаги устувор йўналишлар ишлаб чиқилган.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг, 2018 йил – Фаол тадбиркорлик, инновацион гоёлар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йилида амалга оширишга оид Давлат дастурида белгиланган вазифалар ижросини таъминлаш бўйича мамлакатимиз ҳудудлари ва тармоқларда қатор ишлар амалга оширилиб, ижтимоий соҳани ривожлантириш бўйича тегишли чора-тадбирлар белгиланди. Шу ўринда таъкидлаш керакки, аҳолини ишсизликдан ижтимоий ҳимоя қилишга кенг ёндашув ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий соҳада узоқ муддатли натижалар беришга йўналтирилгандир. Чунки фаол ва ижтимоий йўналтирилган бандлик сиёсатини ишлаб чиқиш давлат макроиқтисодий сиёсатининг асосий таркибий қисмларидан биридир. Мамлакатимиз меҳнат салоҳиятидан фойдаланишни мақбуллаштириш бўйича тадбирлар мажмуасидан иборат бўлган бу сиёсат меҳнат бозорининг шундай миқдорни ва сифат кўрсаткичларини шакллантиришга қаратилган бўлиши керакки, улар ҳам иқтисодиёт, ҳам бозорнинг асосий субъектлари манфаатларига жавоб бериши керак.

Ҳозирги даврда мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий соҳадаги ислохотларда адолатли барқарор муносабатлар шакллантириб борилмоқда. Қонун устуворлигини таъминлашга интилаётган жамиятда ҳар қандай муносабатлар адолат тамойилларига асосланиши лозим. Шу боисдан ҳам Ҳаракатлар стратегиясининг ижроси юзасидан давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини ривожлантиришга қаратилган 700 дан ортиқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Мазкур меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ижтимоий соҳани ривожлантириш учун аввало аҳоли фаровонлигини ошириш, ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, таълим тизими, давлатнинг кучли ижтимоий ҳимоя сиёсатини кучайтириш, замонавий уй-жойлар барпо

этиш, йўл-транспорт, муҳандислик-коммуникация ва ижтимоий инфратузилмани модернизация қилишда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ижтимоий соҳа объектларини барпо этиш ва таъмирлаш, ўз вақтида фойдаланишга топширишга оид муаммоларни ўз вақтида молиялаштириш, соҳа ривожини таъминлаш мақсадида манзили рўйхатларни тақдим этиш долзарб ҳисобланади. Айниқса, мамлакатимизда аҳолининг бандлиги ва реал даромадларини босқичма-босқич ошириш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш ва соғлиқни саклаш тизимини такомиллаштириш, арзон уй-жойлар қуриш бўйича мақсадли дастурларни амалга ошириш, аҳолининг ҳаёт шароитлари яхшиланишини таъминловчи йўл-транспорт, муҳандислик-коммуникация ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш ҳамда модернизация қилиш, таълим ва фан соҳасини ривожлантириш, ёшларга оид давлат сиёсатини такомиллаштириш бўйича аниқ амалий чора-тадбирларни кўриш долзарб вазифалардан ҳисобланади. Мамлакатимиз истиқболини янада юксалтириш учун, табиийки, кеча ва бугуннинг тажрибаларига суяниш, яъни эришилган ютуқларни янада кўпайтириш, йўл қўйилган хато ва камчиликларни бартараф этиш керак бўлади.

Ижтимоий соҳани ривожлантириш учун айнан нималарни амалга ошириш аниқ-тиник қилиб белгилаб олиниши муҳимдир. Арзон уй-жойлар барпо этиш мамлакатимизда ижтимоий соҳада амалга оширилаётган ишларнинг инсонпарварлигини кўрсатиб турибди. Уй-жойлар арзон нархларда қурилса, уни сотиб олувчилар сони кўпаяди. Энг муҳими, биринчи галда аҳолининг уй-жойга ўта муҳтож қатламнинг манфаатлари чуқур ўйланган ҳолда йўлга қўйилади. Бугунги кунда мамлакатимиз барча минтақаларида икки сотихли намунали кишлоқ уйларини, шунингдек, икки-уч хонали кўп қаватли уйларни қуриш жадал давом эттирилмоқда. Бу борада, айниқса, имтиёзли кредитлар жорий этилганлиги эътиборга моликдир.

Бугунги кунда мамлакатимиз пойтахти улкан уй-жой қурилиши майдонига айланди. Хусусан, Сергели тумани худудида катта суръатлар билан бунёд этилаётган ҳар тарфлама шинам, замонавий қулайликларга эга арзон кўп қаватли уйлар битказилганлиги диққатга сазовор. Шунингдек, шу вақтгача муаммоли масалалардан ҳисобланган

Йўл-транспорт, муҳандислик-коммуникация ва ижтимоий инфратузилмаларни ривожлантириш ҳамда модернизация қилиш бўйича мақсадли дастурларни амалга оширилиши ҳам эътиборга молик. Сергели туманини шаҳарнинг асосий қисми билан боғлашга хизмат қилиши мўлжалланган ер усти метросининг жадаллик билан қуриладигани ҳам фуқароларимизга катта қулайликлар яратади, албатта. Шунингдек, бу ҳудудни бир томони шаҳар катта айланма йўлига боғлайдиган, иккинчи томони эса Бектемир тарафга йўналган янги магистраль йўлга улайдиган йўл қурилиши ҳам давом эттирилмоқда. Тошкент шаҳрининг аксарият йўл ва кўчаларига янгидан асфальт ётқизиладиганлиги ҳам эътиборга молик. 2017 - 2020 йилларда шаҳарларда энергия жиҳатдан самарадор арзон кўп қаватли уйларни қуриш ва реконструкция қилиш дастури доирасида 50 минг 286 та хонадондан иборат 1 минг 136 та кўп қаватли уйлар, бундан ташқари, намунавий лойиҳа асосида қишлоқ жойларида 75 минг турар жойларни қуриш мўлжалланган.

Бугунги кунда мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ривожлантиришда юксак интеллектуал салоҳият соҳиблари бўлган бунёдкор ёшларнинг фаолиятига ҳам алоҳида эътибор қаратиладиганлиги диққатга сазовордир. Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан ёшларга оид давлат сиёсатини такомиллаштириш борасида туб ислоҳотлар амалга оширилмоқда. 2017 йилнинг 30 июнь куни “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатининг IV қурултойи бўлиб ўтди. Унда давлатимиз раҳбари давлатнинг ёшлар сиёсатини чуқур таҳлил этиб, бу борада янгича ишлаш принципларини қайд этди. Шунинг билан бир қаторда “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатини Ёшлар иттифоқига айлантирилганлиги эътиборга молик. 30 июнь Ёшлар куни сифатида байрам қилинадиган бўлганлиги ҳам бу қатламга алоҳида эътибор бериладиганлигини билдиради.

Хуллас, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш ва ижтимоий таъминот, аҳолининг саломатлиги ва соғлиқни сақлаш тизими, кадрлар тайёрлаш ва таълим тизимини ривожлантириш бугунги куннинг энг долзарб вазифаларидан бири бўлиб қолди. Шунингдек, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш даврида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш, ислоҳатларни “ижтимоий ларзаларсиз” яқунлаш бевосита

ижтимоий соҳага жиддий ёндашишни талаб этди. Чунки, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти бозор механизмининг самарали ишлашини, аҳоли турмуш даражасининг юқори бўлишини ва кучли ижтимоий кафолатларни назарда тутди. Ижтимоий соҳа ҳозирги замон тараккиётининг ҳолати, ижтимоий соҳаларга интеллектуал-молиявий ресурсларни жалб этиш хусусиятлари, шу соҳаларни оқилона режалаштириш услублари ва шакллари, ижтимоий соҳа ташкилотлари фаолиятининг самарадорлигини таъминлаш билан боғлиқ муаммоларни ислохотларнинг чуқурлашуви шароитида янада чуқурроқ ўрганиш долзарб масалалардан ҳисобланмоқда.

Иккинчидан, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти, энг аввало, инсон манфаатларини кузлайди. Бутун ислохотлар жараёнида республикамизда аҳолининг ижтимоий муҳофазаси ва уни қўллаб-қувватлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг қонунчилик, ҳуқуқий асосларини шакллантириш ва амалга ошириш масалаларига жуда катта аҳамият берилади.

Учинчидан, мамлакатимизнинг яқин истиқболдаги энг муҳим вазифаси бошланган ислохотларни изчил давом эттириш – меҳнатга ҳақ тўлашни янада ошириш, хизмат кўрсатиш секторини, инфратузилма объектларини ривожлантиришга алоҳида эътибор беришдан иборатдир. Айни шу маънода, ижтимоий соҳани тубдан ислох қилиш, уни халқаро андозаларга мувофиқ келадиган тарзда ривожлантириш бу соҳага қўшимча маблағлар, харажатларини режалаштириш ва молиялаштириш механизмини такомиллаштириш зарурияти пайдо бўлмоқда.

П БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ИЖТИМОЙ СОҲА ЎЗГАРИШЛАРИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ЙЎНАЛИШЛАРИ

2.1. Ижтимоий соҳа механизми, унда миллий ва халқаро тажрибанинг ўрни

Ўзбекистонда ижтимоий соҳани ривожлантириш, борасидаги муҳим ислохотларни амалга оширишда унинг амал қилиш механизмини ҳаракатга келтириш муҳимдир. Табиийки, бунда маълум бир меъёрий-ҳуқуқий асослар мавжуд бўлиб, уларни ўз навбатида икки манбага ажратиш мумкин:

- 1) Халқаро аҳамиятга эга бўлган нормалар (Конвенциялар, Декларациялар, Резолюциялар ва б.);
- 2) Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунчилик тизимида ўз аксини топган ҳамда давлатнинг ваколатли органлари ва вакиллари (Президент, Парламент, Вазирлар Маҳкамаси) томонидан қабул қилинган қонунчилик ҳужжатлари (қонунлар, фармонлар, қарорлар, фармойишлар).

Биринчи манба ҳақида сўз юритадиган бўлсак, ижтимоий соҳани ривожлантириш борасида Ўзбекистон аввало Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Халқаро Меҳнат Ташкилоти ва Европа Иттифоқи каби халқаро мавқега эга бўлган ташкилотлар билан ҳамкорликни йўлга қўйганлигини таъкидлаш зарур.

Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгач, кўплаб халқаро ташкилотларнинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида фаолият юритмоқда. Давлатимиз кўплаб халқаро мақомга эга бўлган ҳужжатларни имзолаган ҳолда, уларнинг жамиятимизда қонуний кучга эга бўлишини таъминлади. Мазкур жараён, албатта, ижтимоий соҳа ички механизмини янада мукамаллаштириш ва бу борадаги ислохотлар билан боғлиқдир.

Ўзбекистон БМТнинг ижтимоий соҳани ривожлантириш борасидаги халқаро мақомга эга бўлган кўплаб халқаро ҳужжатларини тасдиқлади. 1986 йил 4 декабрда БМТ Бош Ассамблеяси ўзининг 41/128 резолюциясига кўра Ривожланиш ҳуқуқи тўғрисида Декларацияни қабул қилиб, унда “ривожланиш ҳар томонлама иқтисодий, ижтимоий, маданий ва сиёсий жараён ҳисобланиб, у аҳолининг фаровонлигини

муттасил равишда ошириб бориши ва унинг аъзолари тенг ҳуқуқли фаол равишда иштирок этиши, яратилган бойликларни адолатли тақсимланишини таъминлашга йўналтириши лозимдир” дейилган. Декларациянинг 8 – моддасида белгиланганидек, “бу жараёнда давлат миллий даражада ривожланиш ҳуқуқи учун барча зарурий чоратadbирларни қўллаши ва шарт-шароитларни таъминлаши, хусусан, асосий ресурслар, таълим, соғлиқни сақлаш, овқатланиш, турар-жой, бандлик ва бойликларни адолатли тақсимланиши кабиларда барча учун тенг имкониятлар яратилишини таъминлаши лозим”¹.

БМТ нинг 2000 йил сентябрдаги Саммитида қабул қилинган “*Минг йиллик ривожланиш Декларацияси*”си ҳам жамиятни ижтимоий ривожлантириш ва инсон тараққиёти масаласида муҳим ҳалқаро ҳужжат ҳисобланади. Бу декларация камровига қиравчи *Минг йиллик ривожланиш мақсадлари (МРМ)* да жамият ва инсоннинг ривожланиши борасида қўлга киритилаётган дунёвий ютуқларни ўлчаш ва мониторинг қилиш бўйича комплекс тадбирларни ўтказиш таклиф этилган².

Инсон ривожланиши концепцияси ва унинг ҳуқуқлари бир-бирини тўлдириб турувчи жиҳатлар ҳисобланади. Уларнинг ҳар иккаласида ҳам турли восита ва механизмлар қўлланилсада, бироқ ягона стратегик мақсад - кишиларнинг ҳаёт даражаси ва сифатини яхшилашга йўналтирилгандир. Шу маънода инсон ҳуқуқлари борасидаги халқаро битимлар тизимида 1948 йилда қабул қилинган *Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси* асосий ўринни эгаллайди. Инсон ривожланиши принципи Декларациянинг 25 – моддасида ўз аксини топган бўлиб, унга кўра, ҳар бир инсонга озик-овқат, кийим-кечак, турар жой, тиббий ёрдам ва зарурий социал хизматни қамраб олувчи ҳаёт даражасини таъминланиши, бу эса ҳар бир инсон ва унинг оиласининг фаровонлигини ва соғлигини таъминлаши лозим”.

1966 йилда қабул қилинган *Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт*³ ҳам инсон ҳуқуқлари ва унинг ривожланиши учун маълум бир ҳуқуқий асосни ярағайди. Инсоннинг

¹ Ўзбекистон присоединился к Декларации постановлением Олий Мажлиса Республика Узбекистан от 30 августа 1997 года №504-1 // Ведомости Олий Мажлиса Республика Узбекистан. – 1997. - № 9. - С. 260.

² В Узбекистане доклад по Целям развития тысячелетия был впервые опубликован в 2006 году www.undp.uz

³ Узбекистан ратифицировал Пакт постановлением Олий Мажлиса Республика Узбекистан от 31.08.1995 г. № 126-1 // Ведомости Олий Мажлиса Республика Узбекистан. – 1995. - № 9. - С. 201.

етарлича озиқ-овқат, кийим-кечак, турар жой ва муттасил яхшиланиб боровчи шарт-шароитларни ўзида мужассамлаштирган ҳаёт даражасига эга бўлиш ҳуқуқи Пактнинг 11 – моддасида ўз аксини топган.

*Аёлларга нисбатан камситишнинг барча кўринишларини бартараф этиш тўғрисидаги халқаро Конвенция*¹ иштирокчи-давлатларнинг ҳар бирини аёлларга нисбатан камситишларни бартараф этган ҳолда, уларнинг таълим, соғлиқни сақлаш, бандлик, ижтимоий ва иқтисодий ҳаётнинг бошқа соҳаларида эркалар билан тенг ҳуқуқлилигини таъминлаб беришни маъсул қилади. 2006 йилда қабул қилинган *Ногиронларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция ва Факультатив протокол* аҳолининг ёрдамга муҳтож ва алоҳида эътибор талаб этувчи тоифасига кирувчи кишилар - ногиронларга бўлган муносабатларни ўзгартиришни назарда тутди.

Жамиятнинг ижтимоий соҳасини ривожлантириш ва инсон тараққиёти борасида қабул қилинган ҳужжатлар орасида Халқаро Меҳнат ташкилотининг (ХМТ) ҳужжатлари ҳам муҳим ўринни эгаллайди. *Бандлик ва меҳнат қилиш соҳасидаги камситишларга оид Конвенция (1958 йил)*² аъзо – давлатлардан меҳнат ва бандликни таъминлашда тенг имкониятларни яратиш, бу жараёнда ирки, танасининг ранги, жинси, дини, сиёсий қарашлари, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши билан боғлиқ барча камситилишларни бартараф этиш бўйича миллий социал сиёсатни амалга оширишни талаб этади.

ХМТ нинг 1951 йилдаги 100-Конвенцияси³ ўзида эркак ва аёлларнинг меҳнатига тенг қийматда ҳақ тўлаш масаласини акс эттириб, барча аъзо – давлатлардан ижтимоий соҳанинг меҳнат муносабатлари жараёнида эркак ва аёлларнинг меҳнатига ҳақ тўланишида тенглик тамойилини жорий этишни мажбурий қилиб қўяди. Шунингдек, ушбу ташкилотнинг 2000 йилдаги 183-Конвенцияси оналикни ҳимоя қилишга қаратилган бўлиб, барча

¹ Ўзбекистон ратификация қилган Конвенцияю постановлением Олий Мажлиса Республика Узбекистан от 06.05.1995 г. № 87-1 //Ведомости Олий Мажлиса Республика Узбекистан - 1995 г. - № 6.

² Ўзбекистон ратификация қилган Конвенцияю постановлением Олий Мажлиса Республика Узбекистан от 30.08.1997 г. № 499-1 //Ведомости Олий Мажлиса Республика Узбекистан - 1997. - № 9. - С. 255.

³ Ўзбекистон ратификация қилган Конвенцияю постановлением Олий Мажлиса Республика Узбекистан от 30.08.1997 г. № 493-1 //Ведомости Олий Мажлиса Республика Узбекистан. - 1997. - № 9. - С.249.

аёлларнинг меҳнат қилиш жараёнида тенг ҳуқуқлилиги, оналик ва болалик, соғлиқни сақлаш ва хавфсизликни таъминлашни кўзда тутади.

Ўзбекистон БМТ нинг юқорида номлари келтирилган ҳужжатларини имзолаган бўлиб, уларда белгиланган социал соҳа ва инсон тараққиётига оид фундаментал индикаторлари мамлакатимизни ривожлантиришнинг Ҳаракатлар стратегиясида, хусусан, ижтимоий соҳага оид қисмида ўзининг тўлиқ ифодасини топди.

Ўзбекистон Республикасининг Европа иттифоқи билан ҳамкорлиги чуқурлашиббориши натижасида икки томонлама кенг қамровли алоқалар йўлга қўйилди. Европа Иттифоқи ва Ўзбекистон ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳамкорлик ўз навбатида жамиятимизнинг ижтимоий соҳасини ривожлантиришга ҳам йўналтирилгандир. 1996 йилда Ўзбекистон ва Европа иттифоқи ўртасида Ҳамкорлик ва шериклик тўғрисида битим имзоланиб, 1999 йил 1 июлдан Ўзбекистон Республикаси Парламенти томонидан ратификация қилинган, мазкур битим кучга кирди. Бу битим ўз моҳиятига кўра, 1975 йилда қабул қилинган Хельсинки Акти ва 1990 йилда қабул қилинган Париж Хартиясини ҳам қамраб олади.

Мазкур битим 102 моддадан иборат бўлиб, унда ижтимоий соҳани ривожлантириш масалалари, жумладан, аҳолини социал ҳимоялаш ва иш билан таъминлаш, соғлиқни сақлаш ва таълим каби муҳим жиҳатларни қамраб олади. Битимнинг 60 – моддаси бевосита ижтимоий соҳадаги ҳамкорлик масаласига бағишлангандир.

Демак, бугунги кунда мамлакатимизда ишлаб чиқилган ва такомиллаштирилган янги мазмундаги ижтимоий соҳани ривожлантириш механизми аввало, халқаро аҳамиятга эга бўлган нормаларга таянади. Ўзбекистон мустақил давлат сифатида табиий равишда бу нормаларга таянади. Шу маънода биз ўз тадқиқотларимизда ушбу омилга устивор аҳамият қаратамиз.

Ижтимоий соҳа механизмини шакллантиришдаги *иккинчи омил* бу давлатимизнинг қонунчилигида такомиллаштирилаётган нормалар ҳисобланади. Бизга маълумки, Собиқ Иттифоқ даврида давлатимизнинг ижтимоий соҳаси ягона социалистик механизмнинг таркибий қисми сифатида мавжуд бўлган. Бу даврда ижтимоий соҳада олиб борилган давлат сиёсати ўз моҳиятига кўра, коммунистик мафкурага асосланган

бўлиб, ижтимоий субъектларнинг социал эҳтиёжлари ва манфаатлари инobatга олинмасдан маълум бир муддатга режалаштирилган (беш йиллик ва ўн йиллик режалаштириш сиёсати) ҳолда амалга оширилган. Ижтимоий соҳа механизмига оид қонунчилик тизими ва меъёрий-ҳуқуқий нормалар, халқаро аҳамиятга эга бўлган ҳужжатлар у ёқда турсин, балки туб жой аҳолисининг мавжуд социал муаммолари, жумладан, аҳолининг турар жой, соғлиқни сақлаш ва таълим каби ҳаётий муаммоларини ҳал қилишни ҳам камраб олмаган эди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, унинг Биринчи Президенти Ислom Каримов бошчилигида жамиятни тубдан янгилашга қаратилган кенг камровли ислохотлар бошланди. Албатта, бу жараёнда энг аввало, узок йиллар давомида аҳолини қийнаб келган муаммоларни ҳал этишга қаратилган қонунчилик тизими асосида ижтимоий соҳа механизмини шакллантириш талаб этилар эди. Шу сабабли, мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ, оғир иқтисодий-ижтимоий мерос бўлиб қолган жиддий ижтимоий муаммоларни ҳал этиш талаб этиларди.

Ижтимоий соҳа шаклланишида миллий қонунчиликнинг аҳамиятини таъкидлаб, Ислom Каримов “Кишиларнинг ижтимоий қафолатларини юридик жиҳатдан мустаҳкамлаб қўядиган аниқ-равшан қонунлар ва янги норматив ҳужжатлар қабул қилиш керак”¹-деб кўрсатган эди. Дарҳақиқат, давлатимиз мустақилликка эришган дастлабки йилларданок, ижтимоий соҳани ривожлантиришга қаратилган, аҳолини ижтимоий жиҳатдан кучли ҳимоялашга йўналтирилган механизмни, энг аввало унинг қонуний асосларини яратишга асосий эътибор қаратилди.

Табиийки, ўтган йилларда аҳолининг бандлиги, иш билан таъминлаш, соғлиқни сақлаш, таълим олиш ва саводхонлик даражаси, етарли даражада ижтимоий таъминот ва ижтимоий ҳимоя соҳаларига оид қўлаб қонунлар қабул қилинди.

Ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг дастлабки меъёрий-ҳуқуқий асоси бу – Ўзбекистон Республикаси Конституциясидир. Конституциямизнинг IX-бобида ёритиб ўтилган моддаларда бевосита кишиларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлари ўз аксини топган. Жумладан, 37-моддага кўра: “Ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. - Т.: Ўзбекистон 1996. - Б.107.

танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир.

Суд ҳукми билан тайинланган жазони ўташ тартибидан ёки қонунда кўрсатилган бошқа ҳоллардан ташқари мажбурий меҳнат тақиқланади”.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида фуқаролар ижтимоий ҳуқуқларининг бошқа муҳим жиҳатлари ҳам акс этган:

39–моддада “Ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга.

Пенсиялар, нафақалар, ижтимоий ёрдам бошқа турларининг миқдори расман белгилаб қўйилган тирикчилик учун зарур энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас” деб белгиланган.

40–моддада “Ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга” деган норма ўз аксини топган.

41–моддада “Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга. Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан кафолатланади. Мактаб ишлари давлат назоратидадир” деб белгилаб қўйилган.

Ижтимоий соҳада аҳолининг меҳнат қилиши ва иш билан таъминланганлиги, бандлиги каби жиҳатларига катта эътибор қаратилади. Бу борада Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”, “Фуқороларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тўғрисида”, “Таълим тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикаси фуқароларини соғлиқни сақлаш”, “Ўзбекистон Республикаси пенсия таъминоти тўғрисида”ги қонунларини келтириб ўтиш мумкин.

Айтиш мумкинки, бугунги кунга келиб ижтимоий соҳани ривожлантириш борасида меъёрий-ҳуқуқий асос шаклланди. Мамлақатимизда амалга оширилаётган ислохотлар ўз ижтимоий мазмун ва моҳияти билан ажралиб туришини эътиборга оладиган бўлсак, ислохотларнинг социал вектори янада ойдинлашди. Бу вектор аввал бошданок алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Аmmo шу билан бир қаторда ижтимоий соҳада кўплаб ўз ечимини топмаётган муаммолар тўпланиб қолганлиги ҳам ҳақиқатдир. Жумладан, иш ўринларининг етишмаслиги, ишсизлик соҳанинг

МУНДАРИЖА

СЎЗБОШИ.....	3
--------------	---

БИРИНЧИ БЎЛИМ ЖАМИЯТ ИЖТИМОЙ ҲАЁТИ: МОҲИЯТ, РЕАЛЛИК ВА ДИНАМИКА

I БОБ. Жамият ижтимоий соҳасининг методологик таҳлили

1.1. Жамият ижтимоий соҳасининг назарий ва концептуал асослари.....	5
1.2. Ижтимоий соҳа трансформациясининг замонавий тенденциялари.....	23

II БОБ. Ўзбекистонда ижтимоий соҳа ўзгаришларининг хусусиятлари ва йўналишлари

2.1. Ижтимоий соҳа механизми, унда миллий ва халқаро тажрибанинг ўрни.....	30
2.2. Аҳоли таркибидаги ўзгаришлари динамикасининг социал жараёнларга таъсири.....	46

III БОБ. Ўзбекистонда ижтимоий соҳани ривожлантириш механизми

3.1. Аҳоли турмуш даражасини ошириш муаммолари.....	51
3.2. Ўзбекистонда шаҳар ва қишлоқ ҳаётининг уйғунлашуви ижтимоий динамика кўрсаткичи сифатида.....	58
3.3. Жамият ижтимоий соҳасини ривожлантиришда давлат дастурларининг ўрни.....	68

ИККИНЧИ БЎЛИМ ЖАМИЯТ ИЖТИМОЙ ҲАЁТИГА СТРАТИФИКАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ТАЪСИРИ

IV БОБ: Замонавий жамиятлардаги стратификация жараёнларига оид назарий қарашлар

4.1. Стратификация жараёнларининг социал генезиси.....	72
4.2. Ижтимоий стратификация тизимлари ва динамикасининг социологик таҳлили.....	85

V БОБ: Жамиятда социал қатламлар динамикаси: аниқлаш ва оптималлаштириш муаммолари

5.1. Жамиятда стратификация жараёнларининг ижтимоий ҳолатини аниқлаш омиллари.....	96
5.2. Стратификация жараёнлари мониторинги ва оптималлаштиришнинг замонавий услублари.....	107

VI БОБ. Ўзбекистон ижтимоий ҳаётида стратификация жараёнларини тартиблаш: тажриба ва истиқбол

6.1. Бозор муносабатлари шароитида жамият ижтимоий ҳаётидаги социал ўзгарувчанлик.....	120
--	-----

6.2. Турли ижтимоий табақаларнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва мавқеини оптималлаштириш.....	132
6.3. Ўзбекистонда стратификация жараёнлари мониторинги	144

УЧИНЧИ БЎЛИМ

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ИЖТИМОЙ ҲАЁТИДА ХОТИН-ҚИЗЛАР МАВҚЕИНИНГ ЮКСАЛИШИ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

VII БОБ. Хотин-қизлар ижтимоийлашуви: методология масалалари	
7.1. Хотин-қизлар ижтимоийлашуви ва фаоллигига оид жамоатчилик фикри эволюцияси.....	161
7.2. Хотин-қизлар сиёсий ижтимоийлашуви ва ҳуқуқий фаоллигининг жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги ўрни.....	173
VIII БОБ. Жамият ижтимоий ҳаётида хотин-қизлар ўрнининг жамоатчилик фикрида аёс этиши тенденциялари	
8.1. Хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги ва жамоатчилик фикри: ўзаро алоқадорлик.....	185
8.2. Халқаро тажрибада хотин-қизлар ижтимоий киёфасини аёс эттирувчи демократик қадриятлар.....	200
IX БОБ. Хотин-қизларнинг жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги мавқеини ошириш истиқболлари	
9.1. Замонавий ижтимоий фаол аёл нмижи.....	215
9.2. Аёлларнинг жамият ҳаётидаги фаоллиги истиқболлари: воқелик ва прогнозлаштириш.....	225
ХУЛОСА.....	242
ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	244
МУНДАРИЖА.....	250

**Абдуғани ХОЛБЕКОВ, Сарвар НАЗАРҚОСИМОВ,
Бобир БЕРДИЕВ, Махсуда ЭРГАШЕВА**

**ЎЗБЕКИСТОНДА ИЖТИМОЙ
ҲАЁТ ТРАНСФОРМАЦИЯСИ
МОНОГРАФИЯ**

Мухаррир С.Абдунабиева

“KALEON PRESS”

***Манзил: Тошкент шаҳар, Мирзо Улуғбек тумани
Сайрам кўчаси, 41-уй***

Босишга рухсат этилди 28.12.2021й. Бичими 6 0x84 ¹/₁₆.
Босма табағи 15,75. Шартли босма табағи 15,75. Адади 100 нусха.
Буюртма № 70. Баҳоси келишилган нарҳда.

Ўзбекистон Миллий университети босмаҳонасида босилди.
Тошкент, Талабалар шаҳарчаси, ЎЗМУ.

